

**«ΣΥΜΠΕΡΙΛΗΨΗ ΕΝ ΔΡΑΣΕΙ»: ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΕ ΣΧΟΛΕΙΑ ΓΕΝΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ**

**“INCLUSION IN ACTION”: AN EVALUATION OF
A FILM EDUCATION PROGRAM IMPLEMENTED IN
MAINSTREAM AND SPECIAL EDUCATION SCHOOLS**

Ελισάβετ Λαζαράκου
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
elazarak@primedu.uoa.gr

Κωνσταντίνα Τσώλη
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
nadtso@primedu.uoa.gr

Μαρία Δημάκη-Ζώρα
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
mzora@primedu.uoa.gr

Αικατερίνη Παπασπηλιοπούλου
Διευθύντρια Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων
Διεθνές Παιδικό Φεστιβάλ
Κινηματογράφου Αθήνας

Λύντια Εξάρχου
Ε.ΔΙ.Π.
Παιδαγωγικό Τμήμα Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
lexarchou@eds.uoa.gr

Περίληψη

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα *Συμπερίληψη εν δράσει* υλοποιήθηκε κατά το σχολικό έτος 2023-2024 σε σχολεία γενικής και ειδικής αγωγής της Αθήνας και στην Ταινιοθήκη της Ελλάδας, με στόχο την ενίσχυση κουλτούρας συμπερίληψης στο σχολικό και ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Σχεδιάστηκε από τον Οργανισμό Παιδικό και Εφηβικό Διεθνές Φεστιβάλ Κινηματογράφου Αθήνας και περιελάμβανε δύο φάσεις: προπαρασκευαστικά εργαστήρια στην τάξη και κινηματογραφικές προβολές στην Ταινιοθήκη της Ελλάδας. Τα εργαστήρια εισήγαγαν τους/τις μαθητές/τριες στην προσέγγιση της αναπηρίας μέσω διαδραστικών ασκήσεων και δραστηριοτήτων ενσυναίσθησης. Στη συνέχεια, οι μαθητές/τριες συμμετείχαν σε κοινές κινηματογραφικές προβολές, προσβάσιμες μέσω υπότιτλων SDH, διερμηνείας στην Ελληνική

Νοηματική Γλώσσα, ακουστικής περιγραφής και αισθητηριακής προσαρμογής. Η αξιολόγηση του προγράμματος βασίστηκε στη συστηματική παρατήρηση, ατομικές ημιδομημένες συνεντεύξεις με εκπαιδευτικούς και εστιασμένες ομαδικές συνεντεύξεις με τις εκπονήτριες του προγράμματος. Τα ευρήματα οδήγησαν σε βελτιώσεις της εφαρμογής και ανέδειξαν τη σημασία της προώθησης της συμπερίληψης μεταξύ παιδιών τυπικής και μη τυπικής εκπαίδευσης μέσω της τέχνης του κινηματογράφου.

Λέξεις κλειδιά

Συμπερίληψη, οπτική και ακουστική αναπηρία, νευροαναπτυξιακές διαταραχές, προσβασιμότητα, κινηματογραφική εκπαίδευση, αξιολόγηση προγράμματος.

Abstract

The educational program *Inclusion in Action* was implemented during the 2023-2024 school year in mainstream and special education schools in Athens, as well as at the Hellenic Film Archive, with the aim of strengthening a culture of inclusion within the school and broader social contexts. The program was designed by the Athens International Children's and Youth Film Festival Organization and consisted of two phases: preparatory classroom workshops and film screenings at the Hellenic Film Archive. The workshops introduced students to approaches to disability through interactive exercises and empathy-based activities. Subsequently, students participated in joint film screenings that were accessible through Subtitles for the Deaf and Hard-of-Hearing (SDH), Greek Sign Language (GSL) interpretation, audio description, and sensory adaptations. The evaluation of the program was based on systematic observation, individual semi-structured interviews with teachers, and focus group interviews with the program designers. The findings led to improvements in implementation and highlighted the importance of promoting inclusion through the art of cinema.

Key words

Inclusion, visual and hearing impairments, neurodevelopmental disorders, accessibility, film education, program evaluation.

0. Εισαγωγή

Η συμπεριληπτική εκπαίδευση συνιστά μία συνεχή διαδικασία με βασικό σκοπό τη διασφάλιση της ισότιμης πρόσβασης όλων ανεξαιρέτως των μαθητών/τριών στο εκπαιδευτικό αγαθό. Επικεντρώνεται στην υπερπήδηση των περιορισμών του συστήματος που δυσχεραίνουν την ανταπόκρισή του στη διαφορετικότητα και την ετερογένεια των αναγκών του μαθητικού πληθυσμού. Στο πλαίσιο αυτής της νέας, παγκόσμιας εκπαιδευτικής τάσης προάγονται οι αξίες της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, η αποδοχή της διαφορετικότητας, καθώς και η παροχή ίσων ευκαιριών στην εκπαίδευση. Η συμπεριληπτική

εκπαίδευση αφορά όλους/-ες ανεξαιρέτως τους/τις μαθητές/τριες, συμπεριλαμβανομένων των παιδιών με αναπηρία ή/και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Βασική της προϋπόθεση, αλλά ταυτόχρονα και στόχος, είναι η διαμόρφωση σχολικών κοινοτήτων που θα υποστηρίζουν την ετερότητα, θα εφαρμόζουν συνεργατικές πρακτικές και θα διέπονται από αξίες, όπως ο σεβασμός, η αλληλεγγύη, η ενσυναίσθηση και η ισότητα. Η Παιδαγωγική της Ένταξης αξιοποιεί ποικιλία σύγχρονων καινοτόμων παιδαγωγικών προσεγγίσεων, όπως η διαφοροποιημένη διδασκαλία, η βιωματική μάθηση, η εργασία σε ομάδες, οι τέχνες, και άλλες (Babalís & Tsoli, 2017, Βαλιαντή & Νεοφύτου, 2017, Ζώνιου-Σιδέρη κ.ά., 2020).

Ειδικότερα, η συμβολή των τεχνών στη διαμόρφωση συμπεριληπτικής κουλτούρας είναι αδιαμφισβήτητη. Η προσδοκία ότι οι τέχνες μπορούν να βελτιώσουν την εκπαιδευτική διαδικασία έχει συμπεριληφθεί στη Seoul Agenda: Goals for the development of arts education, όπου εμφατικά είχε επισημανθεί η ανάγκη ενσωμάτωσης των τεχνών στην εκπαίδευση «ως θεμελιώδες και βιώσιμο συστατικό μιας υψηλής ποιότητας ανανέωσης της εκπαίδευσης» (UNESCO, 2010). Σήμερα, οι τέχνες αναγνωρίζονται ευρύτατα ως θεμελιώδες μέσο προώθησης της συμπεριληπτικής εκπαίδευσης, σε συνάφεια με τον Στόχο 4 της Ατζέντας 2030 (UNESCO, 2020, United Nations, 2015). Οι τέχνες ενισχύουν την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη, την αυτοεκτίμηση και τη μαθησιακή συμμετοχή, ιδιαίτερα των μαθητών/τριών με αναπηρία, συμβάλλοντας παράλληλα στην ανάπτυξη γνωστικών και κοινωνικών δεξιοτήτων (Ewing, 2020, Winner et al., 2013). Παράλληλα, σε μια εποχή κατά την οποία οι ψηφιακές τεχνολογίες και η τεχνητή νοημοσύνη ενισχύουν τη διαδραστικότητα και την προσβασιμότητα, ο πολιτισμός και οι τέχνες αναδεικνύονται ως αναπόσπαστα στοιχεία μιας ολιστικής και συμπεριληπτικής εκπαίδευσης, ενισχύοντας τη δημιουργικότητα, την κριτική σκέψη και τον διαπολιτισμικό διάλογο. Στο πλαίσιο αυτό, ο ρόλος του/της εκπαιδευτικού είναι καθοριστικός για την υλοποίηση ενταξιακών πρακτικών μέσα από διαδικασίες συνεχιζόμενης επαγγελματικής ανάπτυξης (European Agency for Special Needs and Inclusive Education, 2026). Παρά τις υφιστάμενες προκλήσεις, όπως το κόστος, η έλλειψη εξειδίκευσης και τα ερευνητικά κενά, γενικότερα, η συμπερίληψη μέσω των τεχνών συνιστά μια δυναμική διαδικασία εκπαιδευτικού μετασχηματισμού και κοινωνικής δικαιοσύνης.

Στο πνεύμα αυτής της θεώρησης, το Διεθνές Φεστιβάλ Κινηματογράφου για Παιδιά της Αθήνας σχεδίασε και υλοποίησε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα που επικεντρώνεται στη δημιουργία μιας κοινής εκπαιδευτικής και πολιτιστικής εμπειρίας, βασισμένης στη «γλώσσα» του κινηματογράφου. Στόχος του προγράμματος ήταν η αντιμετώπιση της περιορισμένης γνώσης, ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης του μαθητικού πληθυσμού και των εκπαιδευτικών γύρω από θέματα αναπηρίας, καθώς και η καλλιέργεια κουλτούρας συμπερίληψης στο σχολικό περιβάλλον και η ενίσχυση της αποδοχής και συνεργασίας μεταξύ παιδιών με και χωρίς αναπηρία (Rieser, 2011, UNESCO, 2015). Μέσα από βιωματικές δραστηριότητες και συλλογικές εμπειρίες, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα στόχευσε στην υπέρβαση στερεοτύπων και προκαταλήψεων, αξιοποιώντας τη δύναμη των τεχνών (Allan, 2014, Aziz, 2024).

1. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα

Το Παιδικό και Εφηβικό Διεθνές Φεστιβάλ Κινηματογράφου για Παιδιά της Αθήνας σχεδίασε και υλοποίησε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα *Συμπερίληψη εν δράσει*, το οποίο απευθυνόταν σε μαθητές/τριες με και χωρίς αναπηρία και στόχευε στη διαμόρφωση κουλτούρας συμπερίληψης στο πλαίσιο της σχολικής κοινότητας (Allan, 2007). Το πρόγραμμα χρηματοδοτήθηκε από το Ίδρυμα Λάτση, ενώ οι οργανισμοί Liminal και The Happy Act συνέβαλαν στον σχεδιασμό και την υλοποίησή του. Στόχος ήταν η συνάντηση παιδιών γενικής εκπαίδευσης με παιδιά με οπτική, ακουστική, νοητική ή αισθητηριακή αναπηρία στην ίδια κινηματογραφική αίθουσα για σχολική προβολή, ακολουθούμενη από συζήτηση. Όλες οι ταινίες του σχολικού προγράμματος του Φεστιβάλ έγιναν προσβάσιμες μέσω υπότιτλων SDH (για κωφούς και βαρήκοους), μεταγλώττισης στα ελληνικά, ένθεσης διερμηνείας στην Ελληνική Νοηματική Γλώσσα (ΕΝΓ), ακουστικής περιγραφής και κοινωνικών ιστοριών. Προπαρασκευαστικά εργαστήρια στη σχολική τάξη προηγήθηκαν, προκειμένου να προετοιμάσουν όλες τις ομάδες των μαθητών/τριών για αυτή τη συλλογική εμπειρία. Στα σχολεία γενικής αγωγής πραγματοποιήθηκαν βιωματικές δραστηριότητες ενσυναίσθησης, εισάγοντας τα παιδιά στην έννοια της αναπηρίας, στο σχετικό λεξιλόγιο και στους τρόπους προσβασιμότητας και επικοινωνίας των ατόμων με αναπηρία. Στα σχολεία ειδικής αγωγής, ανάλογα με την ομάδα στόχο, χρησιμοποιήθηκαν απλοποιημένες συνοπτικές περιγραφές των ταινιών (κοινωνικές ιστορίες) για παιδιά στο φάσμα του αυτισμού, εισαγωγή στην Ελληνική Νοηματική Γλώσσα για παιδιά με ακουστική αναπηρία και απτικές ασκήσεις για παιδιά με οπτική αναπηρία. Όλα τα παιδιά, με και χωρίς αναπηρία, ήρθαν σε επαφή με την τέχνη της αφήγησης (storytelling) και την τέχνη του κινηματογράφου.

2. Η αξιολόγηση του προγράμματος

Η παρούσα εργασία παρουσιάζει τα αποτελέσματα της αξιολόγησης της διευρυμένης Εφαρμογής του εκπαιδευτικού προγράμματος *Συμπερίληψη εν δράσει*, η οποία διενεργήθηκε στις δύο φάσεις υλοποίησής του: α) κατά τη διάρκεια των προπαρασκευαστικών εργαστηρίων στην τάξη και β) κατά την προβολή των ταινιών στην Ταινιοθήκη της Ελλάδας. Η προσέγγιση αξιολόγησης ενσωμάτωσε στοιχεία από δύο μοντέλα: το μοντέλο των τεσσάρων επιπέδων του D. L. Kirkpatrick (1975) και το μοντέλο Context, Input, Process and Product (CIPP) του D. L. Stufflebeam (2003). Ο συνδυασμός αυτός επέτρεψε αφενός την αποτίμηση των τελικών αποτελεσμάτων του προγράμματος και αφετέρου τη διαμορφωτική αξιολόγηση των διαδικασιών υλοποίησής του. Η αξιολόγηση βασίστηκε σε δεδομένα που συνελέγησαν μέσω συστηματικής παρατήρησης των εκπαιδευτικών δράσεων, ατομικών ημιδομημένων συνεντεύξεων με τους/τις συμμετέχοντες/-ουσες εκπαιδευτικούς και εστιασμένης (focus-group) συνέντευξης με τις εκπονήτριες του προγράμματος, καταγράφοντας τις αντιδράσεις και τη συμμετοχή των παιδιών, καθώς και την εμπειρία των εκπαιδευτικών και των εκπαιδευτικών των τάξεων. Ο σκοπός της αξιολόγησης ήταν διαμορφωτικός, στοχεύοντας στη βελτιστοποίηση της εφαρμογής, στην ανάδειξη καλών

πρακτικών και στην ενίσχυση της αποτελεσματικότητας των δραστηριοτήτων για την προώθηση της συναισθηματικής κατανόησης και της κουλτούρας συμπερίληψης (Stufflebeam & Zhang, 2017).

Της διευρυμένης εφαρμογής προηγήθηκε πιλοτική έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε από τον Φεβρουάριο μέχρι τον Ιούνιο του 2023, με την ίδια μεθοδολογία και τα ίδια ερευνητικά εργαλεία. Η πιλοτική εφαρμογή εξέτασε παραμέτρους, όπως η εξοικείωση των μαθητών/τριών με το λεξιλόγιο που σχετίζεται με την αναπηρία, η αξιοποίηση της τέχνης ως μέσου προσέγγισης της αναπηρίας, ο βαθμός συμμετοχής και αλληλεπίδρασης που αναπτύχθηκε μέσα από τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες, η συμβατότητα των δράσεων με τα χαρακτηριστικά των ειδικών ομάδων (π.χ. μαθητές με οπτική ή ακουστική αναπηρία) και η καταλληλότητα του εκπαιδευτικού υλικού σε σχέση με τις ανάγκες τους. Με την ολοκλήρωση της πιλοτικής εφαρμογής πραγματοποιήθηκε εστιασμένη ομαδική συνέντευξη μεταξύ των μελών της ερευνητικής ομάδας και των εκπονητριών του προγράμματος, προκειμένου να ανατροφοδοτηθεί η διευρυμένη εφαρμογή που θα ακολουθούσε (Lazarakou et al., 2024, 2025).

3. Μεθοδολογία

3.1. Σκοπός και στόχοι της αξιολόγησης

Σκοπός της παρούσας μελέτης ήταν η αξιολόγηση του εκπαιδευτικού προγράμματος *Συμπερίληψη εν δράσει (Inclusion in Action)*, το οποίο υλοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους 2023-2024, σε σχολεία γενικής και ειδικής αγωγής στην Αθήνα και στην Ταινιοθήκη της Ελλάδος. Ειδικότερα, οι επιμέρους στόχοι της αξιολόγησης του συγκεκριμένου προγράμματος ήταν να:

- διερευνηθεί κατά πόσο διασφαλίζεται η ισότιμη συμμετοχή ατόμων με και χωρίς αναπηρία κατά την κοινή κινηματογραφική εμπειρία,
- εξεταστεί η συμβολή της αλληλεπίδρασης μεταξύ παιδιών τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης στην καλλιέργεια συμπεριληπτικής κουλτούρας,
- αναδειχθεί ο ρόλος της αφήγησης ιστοριών (storytelling) και της τέχνης του κινηματογράφου στην ενίσχυση της αλληλοκατανόησης και στην καλλιέργεια συμπεριληπτικής κουλτούρας.

3.2. Ερευνητικά ερωτήματα

Τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν ήταν:

1. Κατά πόσον τα άτομα με και χωρίς αναπηρία συμμετείχαν στην κοινή κινηματογραφική εμπειρία με όρους ισοτιμίας;
2. Σε ποιο βαθμό η αλληλεπίδραση μεταξύ των παιδιών τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης συνέβαλε στην καλλιέργεια συμπεριληπτικής κουλτούρας;

3. Σε ποιο βαθμό η αφήγηση ιστοριών (storytelling) και η τέχνη του κινηματογράφου συνέβαλαν στην ενίσχυση της αλληλοκατανόησης και στην ανάπτυξη συμπεριληπτικής κουλτούρας;

3.3. Δείγμα

Το δείγμα της έρευνας περιελάμβανε συνολικά 298 μαθητές και μαθήτριες, από επτά (7) τμήματα δημοτικών σχολείων γενικής αγωγής και επτά (7) τμήματα δημοτικών σχολείων ειδικής αγωγής, εκ των οποίων τα δύο ήταν Κέντρα Εκπαίδευσης και Αποκατάστασης Τυφλών (ΚΕΑΤ) και τα υπόλοιπα ήταν σχολεία μαθητών με ακουστική αναπηρία και ειδικά σχολεία. Τα σχολικά τμήματα επελέγησαν βάσει του ενδιαφέροντος που εξέφρασαν για συμμετοχή στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Στο δείγμα περιελήφθησαν, επίσης, οι εκπαιδευτικοί των αντίστοιχων σχολικών τμημάτων, οι οποίοι συμμετείχαν σε ατομικές ημιδομημένες συνεντεύξεις. Τέλος, δεδομένα συνελέχθησαν και από τις δύο εκπονήτριες του προγράμματος μέσω εστιασμένης ομαδικής συνέντευξης που πραγματοποιήθηκε μετά την ολοκλήρωσή του.

3.4. Διαδικασία συλλογής δεδομένων

Το πρόγραμμα εφαρμόστηκε κατά το σχολικό έτος 2023-2024 και περιελάμβανε δύο φάσεις. Κατά την πρώτη φάση πραγματοποιήθηκε ένα προπαρασκευαστικό εργαστήριο σε κάθε συμμετέχουσα τάξη σχολείων γενικής και ειδικής αγωγής. Στη δεύτερη φάση, όλα τα παιδιά που συμμετείχαν στα προπαρασκευαστικά εργαστήρια παρακολούθησαν προβολές ταινιών στην Ταινιοθήκη της Ελλάδος. Κατά την υλοποίηση αυτών των φάσεων, η ερευνητική ομάδα πραγματοποίησε επισκέψεις στις τάξεις και συνεργάστηκε με τους/τις εκπαιδευτικούς καθώς και με τις εκπονήτριες του προγράμματος, προκειμένου να διαμορφώσει εικόνα για την αποτελεσματικότητά του και να παράσχει διαμορφωτική ανατροφοδότηση. Καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας τηρήθηκαν όλες οι αρχές του κώδικα ηθικής και δεοντολογίας που διέπουν την έρευνα με μαθητικό πληθυσμό.

3.5. Μέθοδος

Για την επίτευξη του σκοπού και των στόχων της παρούσας έρευνας, επιλέχθηκε ποιοτική μεθοδολογία, καθώς προσφέρει τη δυνατότητα εις βάθος διερεύνησης των δεδομένων που αφορούν τις στάσεις και τις συμπεριφορές των συμμετεχόντων (Mason, 2011, Τσιώλης, 2015).

Ως τεχνικές συλλογής δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν οι εξής:

- Συστηματική μη συμμετοχική παρατήρηση, η οποία διενεργήθηκε τόσο κατά τη φάση των προπαρασκευαστικών εργαστηρίων στις σχολικές τάξεις όσο και κατά τη φάση της παρακολούθησης των ταινιών στην Ταινιοθήκη.
- Ατομική ημιδομημένη συνέντευξη με τους/τις εκπαιδευτικούς των τμημάτων που υλοποίησαν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα.

- Εστιασμένη ομαδική συνέντευξη (focus group interview) μεταξύ των μελών της ερευνητικής ομάδας και των εκπονητριών του προγράμματος μετά την ολοκλήρωση της διευρυμένης υλοποίησης.

Οι ατομικές ημιδομημένες συνεντεύξεις με τους/τις εκπαιδευτικούς και η εστιασμένη ομαδική συνέντευξη με τις εκπονήτριες του προγράμματος λειτούργησαν συμπληρωματικά προς την παρατήρηση, η οποία αποτέλεσε τη βασική τεχνική συλλογής ερευνητικών δεδομένων (Τσιπλητάρης & Μπαμπάλης, 2011). Για την επεξεργασία των ποιοτικών στοιχείων που συνελέγησαν, αξιοποιήθηκε η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου με τον καθορισμό θεματικών κατηγοριών που προέκυψαν από τα ερευνητικά ερωτήματα (Mason, 2011).

3.6. Μέσα συλλογής δεδομένων

Κύριο μέσο συλλογής δεδομένων αποτέλεσε η αυτοσχέδια κλείδα παρατήρησης, η οποία περιελάμβανε είκοσι (20) θεματικές κατηγορίες κατανεμημένες σε τρεις (3) βασικούς άξονες. Οι άξονες αυτοί αφορούσαν:

- 1) τη συμμετοχή μαθητών/τριών τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης στην κοινή κινηματογραφική εμπειρία με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους (παιδιά με οπτική και ακουστική αναπηρία),
- 2) την αλληλεπίδραση που αναπτύχθηκε μεταξύ μαθητών/τριών τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης κατά τη διάρκεια των προπαρασκευαστικών εργαστηρίων, καθώς και κατά την προβολή των ταινιών στην Ταινιοθήκη,
- 3) τη συμβολή της αφήγησης ιστοριών (storytelling) και της τέχνης του κινηματογράφου στην προαγωγή της συμπερίληψης.

Ως επικουρικά μέσα συλλογής δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν:

- α) Οδηγός ατομικής ημιδομημένης συνέντευξης με τους/τις συμμετέχοντες/-ουσες εκπαιδευτικούς, ο οποίος περιελάμβανε οκτώ (8) ερωτήσεις που διερευνούσαν τα οφέλη του εκπαιδευτικού προγράμματος για τους/τις ίδιους/-ες και τους/τις μαθητές/τριές τους, τον βαθμό επίτευξης του σκοπού δημιουργίας κουλτούρας συμπερίληψης μέσω της τέχνης του κινηματογράφου, τον βαθμό επάρκειας της ενημέρωσης και προετοιμασίας που έλαβαν σχετικά με το πρόγραμμα, τον βαθμό κατανόησης των στόχων του προγράμματος, τις σημαντικότερες δυσκολίες που αντιμετώπισαν και προτάσεις αποφυγής τους, τις πιθανές φάσεις που χρειάστηκε να παρέμβουν και προτάσεις σχετικά με τους τρόπους βελτίωσης.
- β) Οδηγός εστιασμένης ομαδικής συνέντευξης (focus group interview) μεταξύ των ερευνητριών και των εκπονητριών του προγράμματος, με άξονες συζήτησης που αντιστοιχούσαν στις θεματικές κατηγορίες της παρατήρησης.

4. Αποτελέσματα

4.1. Αποτελέσματα παρατηρήσεων

Στη φάση των προπαρασκευαστικών εργαστηρίων στις τάξεις γενικής αγωγής, οι εκπαιδευτικές του προγράμματος (που ήταν και οι εκπαιδευτικές των παιδιών στις δύο φάσεις υλοποίησης του προγράμματος) φρόντισαν να προετοιμάσουν τα παιδιά τόσο για την επαφή με την αναπηρία όσο και για την κινηματογραφική εμπειρία. Αρχικά, τους ζητήθηκε να αναφέρουν τι γνωρίζουν σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο ένα άτομο με οπτική ή ακουστική αναπηρία παρακολουθεί μία κινηματογραφική ταινία. Στη συνέχεια, ενημερώθηκαν σχετικά με τις ειδικές προσαρμογές που εφαρμόζονται στις κινηματογραφικές ταινίες, όπως η χρήση της Ελληνικής Νοηματικής Γλώσσας για άτομα με ακουστική αναπηρία, η ακουστική περιγραφή για άτομα με οπτική αναπηρία και οι προσαρμογές που αφορούν σε άτομα με νευροαναπτυξιακές διαταραχές. Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης αποσαφηνίστηκαν έννοιες και όροι που σχετίζονται με την αναπηρία.

Στον χώρο της Ταινιοθήκης, οι μαθητές/τριες σχολείων γενικής και ειδικής αγωγής παρακολούθησαν κοινή προβολή επιλεγμένων κινηματογραφικών ταινιών μικρού μήκους υπό συνθήκες προσβασιμότητας, δηλαδή με τις απαραίτητες προσαρμογές ανάλογα με τις ιδιαίτερες ανάγκες τους, ώστε να είναι δυνατή η παρακολούθηση των ίδιων ταινιών από όλα τα παιδιά ταυτόχρονα. Στον ίδιο χώρο πραγματοποιήθηκαν κατόπιν βιωματικές δράσεις, στις οποίες συμμετείχαν από κοινού μαθητές/τριες τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης. Οι δραστηριότητες συνδέονταν με εκείνες που είχαν πραγματοποιηθεί στα προπαρασκευαστικά εργαστήρια στις σχολικές τάξεις και λειτούργησαν ως προέκταση και εμβάθυνση των θεμάτων που αναδείχθηκαν μέσα από τις ταινίες.

Παρακάτω παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της παρατήρησης, οργανωμένα στους δύο βασικούς άξονες:

1. Παρατηρήσεις από τα προπαρασκευαστικά εργαστήρια στις τάξεις και
2. Παρατηρήσεις από την προβολή ταινιών στην Ταινιοθήκη.

Τα δεδομένα ανάλυσης των παρατηρήσεων έχουν διακριθεί σε τέσσερις θεματικές κατηγορίες, βάσει των ερευνητικών ερωτημάτων:

- A) Προσέγγιση της αναπηρίας και προαγωγή της συμπερίληψης μέσω βιωματικών δραστηριοτήτων και κινηματογράφου.
- B) Προαγωγή της συμπερίληψης μέσω αλληλεπίδρασης μαθητών/τριών τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης.
- Γ) Καταλληλότητα και προσβασιμότητα του εκπαιδευτικού υλικού για την προσέγγιση θεμάτων αναπηρίας.
- Δ) Συμβολή της αφήγησης ιστοριών (storytelling) και της τέχνης του κινηματογράφου στην προαγωγή της συμπερίληψης.

Α) Προσέγγιση της αναπηρίας και προαγωγή της συμπερίληψης μέσω βιωματικών δραστηριοτήτων και κινηματογράφου

Α1. Παρατηρήσεις από τα προπαρασκευαστικά εργαστήρια στις τάξεις

Η διάρθρωση του προγράμματος γύρω από την προσέγγιση της αναπηρίας και την έννοια της συμπερίληψης αποτελεί βασικό άξονα της σκοποθεσίας του. Στη φάση των προπαρασκευαστικών εργαστηρίων στις τάξεις γενικής αγωγής, οι εκπονήτριες του προγράμματος φρόντισαν να εισαγάγουν τους/τις μαθητές/τριες στην έννοια της αναπηρίας με ποικίλους τρόπους, όπως η παρουσίαση παραδειγμάτων, η εξοικείωση με το βασικό λεξιλόγιο και η αποσαφήνιση βασικών εννοιών.

Αρχικά, πραγματοποιήθηκε συζήτηση σχετικά με τις εμπειρίες των παιδιών που συνδέονται με την αναπηρία και τους ζητήθηκε να αναφέρουν πιθανά παραδείγματα από το οικογενειακό ή φιλικό τους περιβάλλον (π.χ. «Γνωρίζετε άτομα με κάποιο είδος αναπηρίας;»). Η ανάκληση προσωπικών εμπειριών συνέβαλε στην εισαγωγή των παιδιών στο θέμα, καθώς τους επέτρεψε να αναπτύξουν μία πιο άμεση και προσωπική σύνδεση με αυτό. Στη συνέχεια, η προσέγγιση της αναπηρίας πραγματοποιήθηκε μέσω βιωματικών δραστηριοτήτων. Τα παιδιά τυπικής ανάπτυξης παρακολούθησαν διαδοχικά αποσπάσματα ταινιών χωρίς ήχο ή χωρίς εικόνα, προκειμένου να αντιληφθούν πώς μεταβάλλεται η εμπειρία θέασης σε περιπτώσεις οπτικής ή ακουστικής αναπηρίας. Παράλληλα, είχαν την ευκαιρία να συζητήσουν τρόπους προσαρμογής μίας κινηματογραφικής ταινίας για κωφά ή τυφλά άτομα (π.χ. χρήση νοηματικής γλώσσας ή υπότιτλων για κωφούς, ακουστική περιγραφή ή αφήγηση για τυφλούς) και να συμμετάσχουν σε ασκήσεις χειλανάγνωσης.

Στα παιδιά με νευροαναπτυξιακές διαταραχές δόθηκαν κοινωνικές ιστορίες, οι οποίες συνέβαλαν στην εξοικείωση με το περιεχόμενο και τη δομή των ταινιών που θα παρακολουθούσαν, μειώνοντας πιθανή σύγχυση ή άγχος. Οι ιστορίες αυτές παρείχαν παράλληλα ένα πλαίσιο για τη δημιουργία των δικών τους μικρο-αφηγήσεων. Ειδικότερα στο σχολείο των κωφών, τα παιδιά προετοίμασαν παιχνίδι-αίνιγμα μετατρέποντας λέξεις στη νοηματική γλώσσα, με στόχο να επικοινωνήσουν με αυτό τον τρόπο με τους ακούντες συμμαθητές τους που θα συναντούσαν στην Ταινιοθήκη. Οι εκπαιδευτικές αυτές δραστηριότητες προσέφεραν στους/στις μαθητές/τριες μη τυπικής ανάπτυξης χρήσιμα βιώματα σχετικά με την αναπηρία με σημείο αναφοράς την τέχνη του κινηματογράφου. Μέσα από τη συλλογική εμπειρία, γνώρισαν τις δυσκολίες και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει κάθε ομάδα, ενώ για τους/τις περισσότερους/-ρες η επαφή με τέτοια ζητήματα και με την τέχνη του κινηματογράφου αποτέλεσε μία εντελώς πρωτόγνωρη εμπειρία.

Διαπιστώθηκε, ωστόσο, ότι οι βασικές έννοιες του προγράμματος (π.χ. κωφός, νοηματική γλώσσα, κτλ.) δεν γίνονταν εύκολα κατανοητές και απαιτούσαν περισσότερη επεξεργασία προκειμένου να εμπεδωθούν. Παρατηρήθηκε, επίσης, δυσκολία στη χρήση των όρων. Παρά τις προσπάθειες αποσαφήνισης από μέρους των εκπονητριών, τα παιδιά εξακολουθούσαν σε μεγάλο βαθμό να καταφεύγουν σε περιφραστικές διατυπώσεις, όπως «άνθρωποι που

δεν βλέπουν» ή «άνθρωποι που δεν ακούνε», κτλ. Παράλληλα, δεν φάνηκε να έχει γίνει επαρκώς κατανοητή η ανάγκη προσαρμογής των κινηματογραφικών ταινιών ανάλογα με τη φύση της αναπηρίας (π.χ. χρήση της νοηματικής γλώσσας για τους κωφούς ή περιγραφή της δράσης για τους τυφλούς). Φαίνεται ότι μία τέτοια κατανόηση απαιτεί πιο ενεργή και συστηματική συμμετοχή σε αντίστοιχες δραστηριότητες. Η άμβλυνση των στερεοτύπων απέναντι στην αναπηρία αποδείχθηκε ακόμα πιο απαιτητική, καθώς για την επίτευξή της θα ήταν αναγκαίες περισσότερες στοχευμένες δράσεις και μεγαλύτερο διάστημα εφαρμογής, τα οποία, ωστόσο, δεν προβλέπονταν στο πλαίσιο του αξιολογούμενου προγράμματος.

A2. Παρατηρήσεις από την προβολή ταινιών στην Ταινιοθήκη της Ελλάδος

Η μετάβαση των μαθητών/τριών μη τυπικής ανάπτυξης στον φυσικό χώρο του κινηματογράφου και η κοινή παρακολούθηση ταινιών με παιδιά τυπικής ανάπτυξης αποτέλεσε μία πολύ θετική εμπειρία. Η επιλογή των ταινιών αποδείχθηκε εύστοχη, καθώς κινητοποιήσαν το ενδιαφέρον όλων των συμμετεχόντων/-ουσών, με και χωρίς αναπηρία, ενώ παράλληλα περιελάμβανε πολλά ερεθίσματα, τα οποία οι εκπαιδευτικές αξιοποίησαν στη συζήτηση που ακολούθησε.

Η προσαρμογή της κοινής κινηματογραφικής εμπειρίας πραγματοποιήθηκε με όρους ισότητας, τόσο για τα παιδιά τυπικής όσο και για τα παιδιά μη τυπικής ανάπτυξης. Συνολικά, οι δραστηριότητες προετοιμασίας των μαθητών/τριών για την προσέγγιση της αναπηρίας κρίνονται επιτυχημένες, καθώς ανταποκρίνονταν στους στόχους και διευκόλυναν τη συμμετοχή όλων. Θετικό στοιχείο αποτέλεσε η αξιοποίηση εμπειριών από προηγούμενες επισκέψεις στον κινηματογράφο, μέσω ερωτήσεων που ενίσχυαν τη σύνδεση της νέας εμπειρίας με τις προϋπάρχουσες γνώσεις και τα βιώματα των παιδιών. Ιδιαίτερη σημασία είχε, επίσης, η παρουσία διερμηνέα νοηματικής γλώσσας κατά την επίσκεψη των παιδιών με ακουστική αναπηρία στην Ταινιοθήκη, η οποία διευκόλυνε ουσιαστικά την επικοινωνία και διασφάλισε την ισότιμη συμμετοχή τους στις δραστηριότητες μετά την προβολή των ταινιών.

B) Προαγωγή της συμπερίληψης μέσω αλληλεπίδρασης μαθητών/τριών τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης

B1. Παρατηρήσεις από τα προπαρασκευαστικά εργαστήρια στις τάξεις

Στην αρχική φάση των προπαρασκευαστικών εργαστηρίων στην τάξη, επιδιώχθηκε η καλλιέργεια της δημιουργικότητας μέσω ομαδικής εργασίας, συζητήσεων, βιωματικών δραστηριοτήτων, κοινωνικών ιστοριών, αυτοσχεδιασμών και δημιουργίας «παγωμένης εικόνας». Στο πλαίσιο αυτών των δραστηριοτήτων, τα παιδιά είχαν την ευκαιρία να συνεργαστούν, να εκφραστούν δημιουργικά και να μοιραστούν ιδέες, ενισχύοντας τη σχέση και την αλληλεπίδραση μεταξύ τους και με τις εκπαιδευτικές. Η αλληλεπίδραση που αναπτύχθηκε ήταν σε μεγάλο βαθμό θετική, καθώς οι δραστηριότητες είχαν συμμετοχικό και ελκυστικό χαρακτήρα και ήταν προσαρμοσμένες στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ομάδων. Η διάταξη του χώρου –σε ομάδες, σχήμα Π, ημικυκλική διάταξη ή διάταξη συνεδρίου– ευνόησε την

επικοινωνία και την ενεργή συμμετοχή, ενώ η φροντίδα για την απομάκρυνση περισπασμών συνέβαλε στη διατήρηση της προσοχής.

Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις η αλληλεπίδραση παρέμεινε επιφανειακή, καθώς ορισμένα παιδιά έδειχναν να απαντούν μηχανικά στις ερωτήσεις χωρίς να κατανοούν πλήρως τον σκοπό της δραστηριότητας, ενώ άλλα δεν συμμετείχαν σχεδόν καθόλου. Στα ειδικά σχολεία, η υλοποίηση συνεργατικών δραστηριοτήτων αποδείχθηκε ακόμα πιο απαιτητική, καθώς οι εκπονήτριες χρειάστηκε να παρέχουν στενότερη και πιο εξατομικευμένη καθοδήγηση προκειμένου οι μαθητές/τριες να κατανοήσουν τον σκοπό κάθε δραστηριότητας και να την ολοκληρώσουν. Συνεπώς, παρόλο που το πλαίσιο και ο σχεδιασμός των δραστηριοτήτων ευνόησαν την ανάπτυξη αλληλεπίδρασης, η εμπειρία θα μπορούσε να ενισχυθεί περαιτέρω με περισσότερο χρόνο επεξεργασίας, καθώς και με μια τελική ανακεφαλαίωση που θα υποστήριζε τη βαθύτερη κατανόηση.

B2. Παρατηρήσεις από την προβολή ταινιών στην Ταινιοθήκη της Ελλάδος

Στη φάση της προβολής των ταινιών, η κοινή παρακολούθηση από μαθητές/τριες γενικής και ειδικής αγωγής πραγματοποιήθηκε υπό συνθήκες προσβασιμότητας, με τις κατάλληλες προσαρμογές, ώστε όλοι να συμμετέχουν ισότιμα. Οι βιωματικές δραστηριότητες που ακολούθησαν επέτρεψαν στα παιδιά να αξιοποιήσουν τις εμπειρίες που απέκτησαν στην τάξη, να ανακαλέσουν τις ιστορίες των ταινιών και να δημιουργήσουν συλλογικές αφηγήσεις. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας, οι μαθητές/τριες τυπικής ανάπτυξης ανέπτυξαν αρκετή πρωτοβουλία και διάθεση συνεργασίας με τους/τις συμμαθητές/τριές τους με αναπηρία, ενώ αναπτύχθηκε διάλογος σχετικά με την καθημερινότητα και τις εμπειρίες διαφορετικότητας. Η πολυτροπικότητα της κινηματογραφικής γλώσσας, σε συνδυασμό με τα εργαλεία προσβασιμότητας, συνέβαλε στην κατανόηση διαφορετικών οπτικών και ενίσχυσε τη συναισθηματική συμμετοχή, επιτρέποντας την από κοινού εμπειρία της κινηματογραφικής προβολής. Παρότι κατά την πιλοτική φάση η αλληλεπίδραση και η επικοινωνία μεταξύ παιδιών τυπικής ανάπτυξης και παιδιών με αναπηρία ήταν περιορισμένες και οι δύο ομάδες λειτουργούσαν χωριστά, στη διευρυμένη εφαρμογή του προγράμματος η αλληλεπίδραση και η επικοινωνία ενισχύθηκαν σημαντικά. Αυτό συνέβαλε καθοριστικά στην προαγωγή της συμπερίληψης και στην αποδοχή του “Άλλου”, καθώς οι μαθητές/τριες εκδήλωσαν επανειλημμένα διάθεση για συναναστροφή και επικοινωνία.

Για τον λόγο αυτό, κρίνεται σημαντική η ενίσχυση της ενεργού συμμετοχής όλων των παιδιών, τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης, σε κοινές δραστηριότητες, με τη συνδρομή προσώπων που διευκολύνουν την επικοινωνία (π.χ. δάσκαλος νοηματικής, συνοδός για παιδιά με οπτική αναπηρία), καθώς και με τη στήριξη των εκπαιδευτικών των τάξεων.

Γ) Καταλληλότητα και προσβασιμότητα του εκπαιδευτικού υλικού για την προσέγγιση θεμάτων αναπηρίας

Γ1. Παρατηρήσεις από τα προπαρασκευαστικά εργαστήρια στις τάξεις

Ο τεχνολογικός εξοπλισμός των τάξεων διευκόλυνε την προβολή των ταινιών, που χρησιμοποιήθηκαν ως παραδείγματα κατά τα προπαρασκευαστικά εργαστήρια στα σχολεία γενικής και ειδικής αγωγής. Για τις ανάγκες της προσβασιμότητας αξιοποιήθηκαν οπτικο-ακουστικά μέσα, όπως διαδραστικός πίνακας, προτζέκτορας και ηχεία, τα οποία ήταν συμβατά με τις ανάγκες της κάθε ομάδας. Παράλληλα, χρησιμοποιήθηκαν αντικείμενα-παιχνίδια, τα οποία σχετίζονταν άμεσα με τους κινηματογραφικούς χαρακτήρες που θα παρακολουθούσαν τα παιδιά στην Ταινιοθήκη και με τα οποία ενθαρρύνθηκαν να έρθουν σε άμεση επαφή και να εκφραστούν δημιουργικά. Τα αντικείμενα-παιχνίδια διέφεραν ως προς το μέγεθος, το χρώμα, το σχήμα και την υφή –ήταν χνουδωτά και πολύχρωμα και σε ορισμένες περιπτώσεις κινούμενα–, ώστε να είναι φιλικά προς τα παιδιά και να επιτρέπουν την πολυαισθητηριακή προσέγγιση, στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό για παιδιά με αναπηρίες. Ως αντικείμενα-παιχνίδια χρησιμοποιήθηκαν, μεταξύ άλλων, ένα πουλί, ένα ρομπότ, ένα σκαθάρι και μία γάτα. Ένα από τα θετικά στοιχεία των αντικειμένων ήταν η άμεση σύνδεσή τους με τις ταινίες, γεγονός που τα καθιστούσε εύκολα αναγνωρίσιμα και ενίσχυε τη μνημονική τους καταγραφή, η οποία είναι απαραίτητη για την καλύτερη πρόσληψη και κατανόηση του περιεχομένου. Επιπλέον, η δημιουργία μικρο-αφηγήσεων από τα παιδιά με βάση τα αντικείμενα, κατά το δεύτερο μέρος του προπαρασκευαστικού εργαστηρίου, συνέβαλε στο να γίνει το αντικείμενο πιο οικείο. Έτσι, όταν οι μαθητές/τριες συναντούσαν τους κινηματογραφικούς χαρακτήρες στην ταινία, είχαν ήδη αναπτύξει μια προσωπική σχέση με αυτούς. Η διαδικασία αυτή ενίσχυσε το ενδιαφέρον τους για τις ταινίες και συνέβαλε στην πληρέστερη πρόσληψη των μηνυμάτων του κινηματογραφικού έργου.

Γ2. Παρατηρήσεις από την προβολή ταινιών στην Ταινιοθήκη της Ελλάδος

Το εκπαιδευτικό υλικό των ταινιών που επιλέχθηκαν και προβλήθηκαν στον χώρο της Ταινιοθήκης ήταν ενδιαφέρον και ελκυστικό, συμβατό με τις γνωσιακές και ψυχολογικές προϋποθέσεις των μαθητών/τριών, πολυαισθητηριακό και διαφοροποιημένο ανάλογα με τα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων και εστιασμένο στα ουσιώδη ζητήματα σχετικά με την αναπηρία. Ιδιαίτερη σημασία είχε ο τρόπος έκφρασης των νοημάτων των ταινιών, ο οποίος ήταν μη διδακτικός, αλλά περισσότερο υπαινικτικός και ουσιαστικός. Από τις αντιδράσεις όλων των παιδιών –με και χωρίς αναπηρία– διαφάνηκε ότι απόλαυσαν την προβολή και κατανόησαν σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενο των ταινιών. Παράλληλα, ο φυσικός χώρος του κινηματογράφου αποτέλεσε για αρκετά παιδιά με αναπηρία μια πρωτόγνωρη εμπειρία, η οποία προκάλεσε ενθουσιασμό και ενίσχυσε το ενδιαφέρον τους για τη δραστηριότητα.

Δ) Συμβολή της αφήγησης ιστοριών (storytelling) και της τέχνης του κινηματογράφου στην προαγωγή της συμπερίληψης

Δ1. Παρατηρήσεις από τα προπαρασκευαστικά εργαστήρια στις τάξεις

Με στόχο την προετοιμασία των μαθητών/τριών για την επερχόμενη κινηματογραφική προβολή, οι εκπονήτριες ενσωμάτωσαν στα προπαρασκευαστικά εργαστήρια στοιχεία σχετικά με την κινηματογραφική αφήγηση. Η εισαγωγή ξεκίνησε με την ερώτηση: «Έχετε παρακολουθήσει ποτέ ταινία στον κινηματογράφο;» Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση ότι αρκετά παιδιά, ιδιαίτερα μη τυπικής ανάπτυξης, δεν είχαν προηγούμενη εμπειρία κινηματογράφου. Στη συνέχεια, οι εκπονήτριες ανέλυσαν τη ροή μίας αφήγησης, εξηγώντας έννοιες, όπως «πώς αφηγούμαι μια ιστορία με ενδιαφέρον» ή «τι είναι η ανατροπή στην εξέλιξη της αφήγησης» ή «πώς μπορώ να δημιουργήσω στο κοινό μου αδημονία (σασπένς) για να κάνω την αφήγησή μου πιο ζωντανή και ενδιαφέρουσα». Συζητήθηκαν τα βασικά δομικά στοιχεία της αφήγησης, όπως το πρόβλημα, οι πρωταγωνιστές, η λύση και η χρονική διάταξη των γεγονότων και κατόπιν οι εκπονήτριες παρουσίασαν τα αξεσουάρ σκηνής (props), δηλαδή αντικείμενα-παιχνίδια συνδεδεμένα με τις ταινίες που θα παρακολουθούσαν στην Ταινιοθήκη. Οι μαθητές/τριες χωρίστηκαν σε ομάδες και κάθε ομάδα επέλεξε τρία αντικείμενα με τα οποία δημιούργησε τη δική της μικρο-αφήγηση και την παρουσίασε μέσα από τρεις «παγωμένες εικόνες». Στο σχολείο των κωφών, η έναρξη της κινηματογραφικής ιστορίας βασίστηκε κυρίως στην αφήγηση μέσω κίνησης και περιορισμένων λεκτικών στοιχείων, με παράθυρο διερμηνείας στην Ελληνική Νοηματική Γλώσσα, γεγονός που την κατέστησε πλήρως κατανοητή. Παρ' όλα αυτά, η σύνδεση ανάμεσα στην πρώτη φάση προσέγγισης της αναπηρίας και στη δεύτερη καλλιτεχνική φάση του εργαστηρίου δεν φάνηκε πάντοτε επαρκώς ισχυρή.

Δ2. Παρατηρήσεις από την προβολή ταινιών στην Ταινιοθήκη της Ελλάδος

Μετά την προβολή των ταινιών στην Ταινιοθήκη και τη συζήτηση που ακολούθησε, οι μαθητές/τριες εργάστηκαν σε ομάδες. Διαπιστώθηκε ότι η προηγούμενη ενασχόλησή τους με τις ομαδικές προπαρασκευαστικές δραστηριότητες στην τάξη συνέβαλε στη λειτουργικότητα και την αποτελεσματικότητα που ανέπτυξαν κατά τη διάρκεια των ομαδικών δραστηριοτήτων. Αντιθέτως, στα μμήματα όπου οι μαθητές/τριες δεν είχαν εξοικειωθεί με την ομαδική εργασία, παρατηρήθηκαν περισσότερες δυσλειτουργίες, όπως διαμαρτυρίες, συγκρούσεις και καθυστερήσεις, ιδιαίτερα κατά τη διαδικασία επιλογής των αντικειμένων-παιχνιδιών για τις δραστηριότητες που ακολούθησαν. Η εμπειρία των κινηματογραφικών προβολών κατέδειξε ότι η συμβολική «γλώσσα» της τέχνης και η δύναμη της μυθοπλασίας βοήθησαν τα παιδιά να προσλάβουν τα μηνύματα με ευχάριστο και παιγνιώδη τρόπο και να «χτίσουν» γέφυρες επικοινωνίας με τα υπόλοιπα μέλη που συναποτελούσαν το κοινό. Η διαδικασία ταύτισης με τους ήρωες αποδείχθηκε κρίσιμη, καθώς ενίσχυσε την κοινή εμπειρία μεταξύ παιδιών γενικής και ειδικής αγωγής και καλλιέργησε την ενσυναίσθηση, βασική προϋπόθεση για τη συμπερίληψη και την αποδοχή του «Άλλου».

4.2. Αποτελέσματα εστιασμένης ομαδικής συνέντευξης (focus group interview)

Η τεχνική της εστιασμένης ομαδικής συνέντευξης έδωσε τη δυνατότητα στα μέλη της ερευνητικής ομάδας να διεισδύσουν βαθύτερα στις σκέψεις και την εμπειρία των εκπαιδευτικών σε σχέση με τη διευρυμένη εφαρμογή του προγράμματος και να ανταλλάξουν απόψεις και ιδέες μεταξύ τους. Η διαδικασία αυτή κατέστησε δυνατή τη σύνθεση κοινής αντίληψης, η οποία αποτέλεσε τη βάση για την ανατροφοδότηση της εφαρμογής του προγράμματος. Στο πλαίσιο της εστιασμένης ομαδικής συνέντευξης, πραγματοποιήθηκε διαμορφωτική αξιολόγηση τόσο του βαθμού επίτευξης των στόχων όσο και των επιμέρους παραμέτρων υλοποίησης του προγράμματος. Πιο συγκεκριμένα, επαναπροσδιορίστηκαν οι στόχοι, οι οποίοι περιελάμβαναν την ευαισθητοποίηση των παιδιών σε ζητήματα αναπηρίας, καθώς και τη συνύπαρξη και αλληλεπίδραση διαφορετικών ομάδων μέσα από την αξιοποίηση της εμπειρίας του κινηματογράφου και της αφήγησης. Όλοι οι επιμέρους στόχοι συνέτειναν στην απώτερη επιδίωξη της άμβλυνσης των προκαταλήψεων και του φόβου ανάμεσα σε παιδιά με και χωρίς αναπηρία και της ενίσχυσης της μεταξύ τους συνεργασίας για την πραγματοποίηση κοινών δράσεων. Σχετικά με την υλοποίηση του προγράμματος, η συζήτηση ανέδειξε την ανάγκη καλύτερης προετοιμασίας των εκπαιδευτικών των τάξεων, ώστε η συμμετοχή και η συμβολή τους να είναι περισσότερο διευρυμένη και ουσιαστική.

4.3. Αποτελέσματα ατομικής ημιδομημένης συνέντευξης με τους εκπαιδευτικούς

Οι δηλώσεις των εκπαιδευτικών των τμημάτων που συμμετείχαν στο πρόγραμμα, στο πλαίσιο των ατομικών ημιδομημένων συνεντεύξεων, φαίνεται να συγκλίνουν με τα δεδομένα των παρατηρήσεων. Συνοπτικά, όλοι αναγνώρισαν την αξία και τα οφέλη του προγράμματος όσον αφορά στην προσέγγιση ζητημάτων αναπηρίας, στην προώθηση της προσβασιμότητας, στη συμπερίληψη και στην αποδοχή της διαφορετικότητας. Ενδεικτικά, παρατίθεται μία απάντηση:

Οι μαθητές μέσα από το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα μαθαίνουν με έναν ξεχωριστό, βιωματικό, παιγνιώδη, ψηφιακό και ταυτόχρονα απολαυστικό τρόπο την έννοια της συμπερίληψης, της αποδοχής, της ομαδικότητας, της δημιουργικότητας, της ενσυναίσθησης και της αλληλοβοήθειας (Σ8).

Επιπλέον, οι εκπαιδευτικοί θεώρησαν ότι το πρόγραμμα αξιοποιεί σε ικανοποιητικό βαθμό την τέχνη του κινηματογράφου για την καλλιέργεια κουλτούρας συμπερίληψης, όπως τόνισαν:

Φυσικά, όσο περισσότερο εξοικειώνονται τα παιδιά τυπικής ανάπτυξης με την αναπηρία, μέσα από τις δράσεις του προγράμματος αυτού, τόσο καλλιεργείται η κουλτούρα της συμπερίληψης. Είναι ένας υπέροχος τρόπος να γνωρίσουν και να αγγίξουν την αναπηρία, να αλληλοεπιδράσουν με τα παιδιά με αναπηρία και τέλος να την αποδεχτούν και να την αντιμετωπίζουν σαν κάτι κοινό και συνηθισμένο (Σ1).

Επειδή η βασική αρχή της συμπερίληψης είναι η δημιουργία ενός ανοικτού και φιλόξενου περιβάλλοντος μάθησης για όλους τους μαθητές, χωρίς διακρίσεις και αποκλεισμούς, μέσα από την τέχνη του κινηματογράφου πετυχαίνουμε τον στόχο μας ιδανικά (Σ7).

Οι εκπαιδευτικοί αξιολόγησαν ως επαρκή την ενημέρωσή τους σχετικά με το περιεχόμενο και τους στόχους του προγράμματος και θεώρησαν τη συμμετοχή τους κατά την εφαρμογή του προγράμματος απαραίτητη και σημαντική. Ενδεικτικά:

Αρχικά, ενημερώσαμε τους μαθητές μας και τους γονείς των μαθητών μας για τη συγκεκριμένη δράση. Μετά εργαστήκαμε με τους μαθητές μας πάνω στο θεωρητικό κομμάτι της συμπερίληψης και των αναπηριών. Κατόπιν “παίξαμε με τις αισθήσεις” προσπαθώντας να κατανοήσουμε τα διάφορα είδη αναπηριών (π.χ. ζωγραφίσαμε με κλειστά μάτια, παίξαμε χωρίς να ακούμε, κτλ.). Τέλος, βοηθήσαμε τις εκπαιδευτριες του προγράμματος, όπου και όποτε κρίναμε απαραίτητο, τόσο στο προπαρασκευαστικό στάδιο που έγινε στην τάξη όσο και στο τελικό που έγινε στον κινηματογράφο (Σ8).

Στις προτάσεις τους, επισημαίνουν κυρίως την ανάγκη περιορισμού του αριθμού των παιδιών που συμμετέχουν ταυτόχρονα στις δραστηριότητες στην Ταινιοθήκη, την ενδυνάμωση της αλληλεπίδρασης μεταξύ παιδιών με αναπηρία και παιδιών τυπικής ανάπτυξης, καθώς και την κατάλληλη διαμόρφωση του χώρου με τρόπο που να διευκολύνει την επικοινωνία και τη συνεργασία μεταξύ των ομάδων.

5. Συζήτηση-Συμπεράσματα-Προτάσεις

Συνοπτικά, τα συμπεράσματα της έρευνας, βάσει των τριών ερευνητικών ερωτημάτων, είναι τα εξής:

Βασικός σκοπός του προγράμματος ήταν η προώθηση της συμπερίληψης παιδιών με αναπηρία με παιδιά τυπικής ανάπτυξης, καθώς και η ενδυνάμωση της ομάδας μέσα από την ισότιμη συμμετοχή σε μία κοινή καλλιτεχνική εμπειρία. Στο πλαίσιο αυτό διατυπώθηκε το πρώτο ερευνητικό ερώτημα, το οποίο αφορούσε στον βαθμό κατά τον οποίο τα άτομα με και χωρίς αναπηρία μπορούσαν να συμμετέχουν στην κοινή κινηματογραφική εμπειρία με όρους ισότητας. Το πρόγραμμα, και στις δύο φάσεις υλοποίησής του, ανταποκρίθηκε ικανοποιητικά σε αυτόν τον στόχο. Οι μαθητές/τριες είχαν την ευκαιρία να έρθουν σε άμεση επαφή και αλληλεπίδραση με συμμαθητές/τριές τους με αισθητηριακές και νευροαναπτυξιακές αναπηρίες και να προσεγγίσουν την έννοια της αναπηρίας μέσα από την τέχνη της αφήγησης και του κινηματογράφου, σε ένα πλαίσιο αμοιβαίας κατανόησης και ισότιμης συμμετοχής (Benjamin-Thomas et al., 2019). Οι κοινές κινηματογραφικές προβολές συνέβαλαν στην προαγωγή της συμπερίληψης, κυρίως λόγω του βιωματικού τους χαρακτήρα, καθώς έφεραν παιδιά γενικής και ειδικής αγωγής στον ίδιο χώρο για να μοιραστούν και να απολαύσουν από κοινού κινηματογραφικές ταινίες. Παράλληλα, η προηγούμενη συμμετοχή

των παιδιών σε προπαρασκευαστικές δραστηριότητες στην τάξη είχε θετική επίδραση, καθώς ενίσχυσε τη δημιουργία μικρο-αφηγήσεων με κοινούς πρωταγωνιστές από όλες τις ομάδες. Τα παιδιά της γενικής αγωγής είχαν την ευκαιρία να συνειδητοποιήσουν ότι η παρακολούθηση μιας ταινίας και η ψυχαγωγία μπορεί να είναι ίδιες για όλους, εφόσον υπάρχουν τεχνικά μέσα που καθιστούν την τέχνη του κινηματογράφου προσβάσιμη. Μέσα από τη διαδικασία ταύτισης με τους χαρακτήρες των ταινιών, αρκετά παιδιά κατανόησαν ότι η διαφορετικότητα δεν συνεπάγεται ανωτερότητα ή μειονεξία, αλλά αντανακλά διαφορετικούς τρόπους πρόσληψης και εμπειρίας των ίδιων συναισθημάτων και καταστάσεων. Για παράδειγμα, η συγκίνηση ή το γέλιο στα ίδια σημεία μιας ταινίας, μπορεί να βιώνεται διαφορετικά ανάλογα με τον τρόπο αντίληψης, όπως μέσω της ακουστικής περιγραφής.

Για την περαιτέρω ενίσχυση της αποτελεσματικότητας του προγράμματος, προτείνεται η ενδυνάμωση της ενσυναισθητικής προσέγγισης με τους κινηματογραφικούς ήρωες των ταινιών, ώστε οι μαθητές/τριες να έχουν τη δυνατότητα να γνωρίσουν καλύτερα τα χαρακτηριστικά τους και να συναισθανθούν τις ανάγκες τους. Επιπλέον, θα μπορούσε να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στην ανάδειξη των προσωπικών βιωμάτων των παιδιών μέσα από κοινές δράσεις αναστοχασμού (Lazarakou, 2024). Η διαδικασία αυτή θα συνέβαλε στην αμοιβαία κατανόηση μεταξύ των ομάδων και στην άμβλυνση πιθανών στερεοτύπων και προκαταλήψεων της μίας ομάδας προς την άλλη (Αγγελίδης, 2012).

Σε σχέση με το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα, το οποίο διερεύνησε τον βαθμό κατά τον οποίο η αλληλεπίδραση μεταξύ παιδιών τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης συνέβαλε στην καλλιέργεια συμπεριληπτικής κουλτούρας, διαπιστώθηκε ότι η μεταξύ τους επικοινωνία επιτεύχθηκε σε ικανοποιητικό βαθμό (UNESCO, 2015). Οι μαθητές/τριες και από τις δύο ομάδες μοιράστηκαν την καλλιτεχνική εμπειρία της παρακολούθησης των ταινιών, ήρθαν σε επαφή μεταξύ τους και επικοινωνήσαν σε θετικό και εποικοδομητικό κλίμα. Επιπλέον, ανέπτυξαν αυθόρμητο διάλογο σχετικά με την καθημερινότητά τους και ένωσαν άνετα να συζητήσουν ζητήματα που αφορούσαν την αναπηρία. Κατά το στάδιο του αναστοχασμού μετά την προβολή των ταινιών στην Ταινιοθήκη, όλα τα παιδιά συμμετείχαν σε βιωματικές δραστηριότητες. Συνέδεσαν τις μικρο-αφηγήσεις που είχαν δημιουργήσει κατά τη φάση της προετοιμασίας στην τάξη, συνθέτοντας μια κοινή ιστορία που αξιοποιούσε στοιχεία από τις επιμέρους αφηγήσεις όλων των ομάδων. Η αλληλεπίδραση αυτή, η οποία ήταν σχετικά περιορισμένη στην πιλοτική φάση του προγράμματος, έγινε ιδιαίτερα εμφανής κατά τη διευρυμένη εφαρμογή του. Ενδεικτικά, παρατηρήθηκε ότι παιδιά τυπικής ανάπτυξης ανέλαβαν αυθόρμητα την πρωτοβουλία να συνοδεύσουν ή να προσφέρουν βοήθεια σε παιδιά με οπτική αναπηρία, χωρίς να τους ζητηθεί ή υποδειχθεί.

Η ύπαρξη ενός υποστηρικτικού κλίματος εμπιστοσύνης αναδείχθηκε ως καθοριστικός παράγοντας για την επιτυχία του προγράμματος (European Agency for Special Needs and Inclusive Education, 2014). Ιδιαίτερα ωφέλιμο θα ήταν οι μαθητές/τριες διαφορετικών ομάδων τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης να έχουν την ευκαιρία να γνωριστούν μεταξύ τους πριν από την κοινή παρακολούθηση των ταινιών στην Ταινιοθήκη. Μία τέτοια προετοιμασία θα

συνέβαλε στην ανάπτυξη σχέσεων οικειότητας και εμπιστοσύνης, καθώς και στη δημιουργία θετικής προσμονής για την από κοινού βίωση της εμπειρίας. Παράλληλα, κρίνεται σημαντικός ο εμπλουτισμός των δραστηριοτήτων του προγράμματος με στοχευμένες δράσεις που θα διευκολύνουν τη βαθύτερη γνωριμία μεταξύ των παιδιών με και χωρίς αναπηρία, συμβάλλοντας στην άμβλυνση προκατασκευασμένων ιδεών του ενός για τον άλλον. Επισημαίνεται, επίσης, η ανάγκη για πιο συστηματική προετοιμασία των εκπαιδευτικών των τάξεων, ώστε να ενισχυθεί η ενεργός συμμετοχή τους και η παιδαγωγική συμβολή τους στην υλοποίηση του προγράμματος (Francisco et al., 2020).

Σε σχέση με το τρίτο ερευνητικό ερώτημα, το οποίο διερεύννησε τον βαθμό κατά τον οποίο η αφήγηση ιστοριών (storytelling) και η τέχνη του κινηματογράφου συνέβαλαν στην ενίσχυση της αλληλοκατανόησης και στην ανάπτυξη συμπεριληπτικής κουλτούρας, διαπιστώθηκε ότι οι σχετικές εκπαιδευτικές δραστηριότητες λειτούργησαν σε ικανοποιητικό βαθμό προς αυτή την κατεύθυνση (Allan, 2014, Aziz, 2024). Η φάση της προετοιμασίας των μαθητών/τριών στο πλαίσιο των προπαρασκευαστικών εργαστηρίων πέτυχε σε μεγάλο βαθμό την εισαγωγή τους στην κινηματογραφική αφήγηση. Τα παιδιά εισήχθησαν στις βασικές έννοιες και τα δομικά στοιχεία της αφήγησης ιστοριών (storytelling) και δημιούργησαν τις δικές τους ομαδικές μικρο-αφηγήσεις. Ιδιαίτερα θετική αποδείχθηκε η χρήση αντικειμένων-παιχνιδιών που απεικόνιζαν ή μορφοποιούσαν τους χαρακτήρες των ταινιών. Η πρακτική αυτή επέτρεψε στα παιδιά να έρθουν σε άμεση και πολυαισθητηριακή επαφή με την έννοια του «δραματικού ή κινηματογραφικού χαρακτήρα» ως μυθοπλαστικής κατασκευής (fiction character). Παράλληλα, η χρήση των αντικειμένων-παιχνιδιών ενίσχυσε τη μνημονική και συνειρμική σύνδεση ανάμεσα στην εκπαιδευτική διαδικασία και την κινηματογραφική προβολή, ακόμα και όταν αυτή πραγματοποιήθηκε αρκετές μέρες αργότερα. Η ενθουσιώδης αντίδραση των παιδιών όταν είδαν ξανά την τσάντα με τα αντικείμενα-παιχνίδια μετά το πέρας των προβολών στην Ταινιοθήκη επιβεβαίωσε αυτή την επίδραση.

Το εκπαιδευτικό υλικό των ταινιών που επιλέχθηκαν για προβολή στον χώρο της Ταινιοθήκης ήταν ποικίλο, κατανοητό και ενδιαφέρον. Η παρουσίαση ταινιών χωρίς ήχο ή εικόνα, καθώς και με περιγραφή, βοήθησε τα παιδιά γενικής αγωγής να αντιληφθούν τις προσαρμογές (όπως η νοηματική γλώσσα, οι υπότιτλοι και η ακουστική περιγραφή) που επιτρέπουν στα άτομα με αναπηρία να απολαύσουν μία ταινία. Ικανοποιητικά υλοποιήθηκαν, επίσης, οι προσαρμογές προσβασιμότητας για παιδιά με αισθητηριακές ή νευροαναπτυξιακές αναπηρίες κατά τη διάρκεια των προβολών. Ωστόσο, η κατανόηση βασικών εννοιών σχετικών με την αναπηρία και η ορθή χρήση του σχετικού λεξιλογίου από τους/τις μαθητές/τριες τυπικής ανάπτυξης φαίνεται ότι απαιτεί περισσότερο χρόνο και προσπάθεια για να αναπτυχθεί στον επιθυμητό βαθμό.

Κατά τη φάση των προβολών στην Ταινιοθήκη, οι μαθητές/τριες βίωσαν στην πράξη τις υπηρεσίες προσβασιμότητας στον κινηματογράφο και ανέπτυξαν δεξιότητες συμμετοχής σε μία κοινή κινηματογραφική εμπειρία. Ο στόχος της συμπερίληψης υπηρετήθηκε μέσω

της ισότιμης συμμετοχής παιδιών με και χωρίς αναπηρία. Η πολυτροπικότητα της κινηματογραφικής γλώσσας συνέβαλε στην κατανόηση ότι κάποια άλλα παιδιά μπορεί να βιώνουν την ίδια εμπειρία με διαφορετικούς τρόπους. Τα εργαλεία προσβασιμότητας—όπως η ακουστική περιγραφή, ο νοηματικός υποτιτλισμός και οι κοινωνικές ιστορίες—βοήθησαν τα παιδιά να προσεγγίσουν την οπτική γωνία των συνομιλήκων τους με αναπηρία, να μπουν ενσυναίσθητικά στη θέση τους και να βιώσουν την εμπειρία από τη δική τους οπτική γωνία. Παρατηρήθηκε, επίσης, μετασχηματισμός των στερεοτυπικών αντιλήψεων τόσο στα παιδιά τυπικής ανάπτυξης όσο και στις ίδιες τις εκπονήτριες. Οι τελευταίες ανέφεραν ότι κατά την υλοποίηση του προγράμματος ήρθαν συχνά αντιμέτωπες με δικές τους στερεοτυπικές αντιλήψεις και οδηγήθηκαν σε επανεξέταση και αμφισβήτησή τους. Οι συμπεριφορές των παιδιών συχνά τις εξέπλητταν, ανατρέποντας παγιωμένες αντιλήψεις και προσδοκίες τους. Για την ενίσχυση της αποτελεσματικότητας του προγράμματος, προτείνεται η περαιτέρω επεξεργασία των συζητήσεων και των βιωματικών παιχνιδιών που συνοδεύουν τις προβολές. Με τον τρόπο αυτό, συνδέεται στενότερα το κινηματογραφικό υλικό με τους στόχους του προγράμματος, όπως η συμπερίληψη, η αποδοχή του άλλου, η συνεργασία και η ομαδική εργασία (Benjamin-Thomas et al., 2019).

Η ανάπτυξη των συμπεριληπτικών μορφών εκπαίδευσης αναγνωρίζεται ως μία από τις σημαντικότερες προκλήσεις του σύγχρονου σχολείου (Αγγελίδης, 2012). Το πρόγραμμα *Συμπερίληψη εν δράσει* ανέδειξε τις δυνατότητες, αλλά και τις προκλήσεις, που παρέχει η τέχνη του κινηματογράφου—και ευρύτερα η τέχνη στις διάφορες μορφές της—για την ανάπτυξη ικανοτήτων συνεργασίας και ενσυναίσθησης μεταξύ των μαθητών/τριών τυπικής και μη τυπικής ανάπτυξης και την προώθηση της αμοιβαίας κατανόησης, την αποδοχή της διαφορετικότητας και τη δημιουργία κουλτούρας συμπερίληψης στην εκπαιδευτική κοινότητα.

Βιβλιογραφία

- Αγγελίδης, Α. Π. (2012) *Συμπεριληπτική εκπαίδευση και βελτίωση σχολείων*. Αθήνα: Διάδραση.
- Allan, J. (2007) Performing inclusion: instructive arts experiences. In *Rethinking inclusive education: The philosophers of difference in practice*. Inclusive education: Cross cultural perspectives. Springer, 131-143. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-6093-9_9
- Allan, J. (2014) Inclusive education and the arts. *Cambridge Journal of Education*, 44(4), 511-523. <https://doi.org/10.1080/0305764X.2014.921282>
- Aziz, A. (2024) Art education through a contemporary visual culture lens. *Art Education*, 77(4), 8-12. <https://doi.org/10.1080/00043125.2024.2330336>
- Babalis, T. & Tsoli, K. (2023) *Classroom life: Shaping the learning environment, classroom management, strategies and teaching techniques*. New York: Nova Publishers.

- Βαλιαντή, Σ. & Νεοφύτου, Λ. (2017). *Διαφοροποιημένη διδασκαλία-Λειτουργική και αποτελεσματική εφαρμογή*. Αθήνα: Πεδίο.
- Benjamin-Thomas, T. E., Laliberte Rudman, D., Gunaseelan, J., Abraham, V. J., Cameron, D., McGrath, C. & Vinoth Kumar, S. P. (2019). A participatory filmmaking process with children with disabilities in rural India: Working towards inclusive research. *Methodological Innovations*, 12(3). <https://doi.org/10.1177/2059799119890795>
- European Agency for Special Needs and Inclusive Education (2014) *Five key messages for inclusive education. Putting theory into practice*. Odense, Denmark: European Agency for Special Needs and Inclusive Education.
- European Agency for Special Needs and Inclusive Education (2026) *Ten pillars shaping the future of inclusive education: Background paper*. Odense, Denmark: European Agency for Special Needs and Inclusive Education.
- Ewing, R. (2020) The Australian curriculum: The arts. A critical opportunity. *Curriculum Perspectives*, 40(1), 75-81. <https://doi.org/10.1007/s41297-019-00098-w>
- Francisco, M. P. B., Hartman, M. & Wang, Y. (2020) Inclusion and Special Education. *Education Sciences*, 10(9), 238. <https://doi.org/10.3390/educsci10090238>
- Kirkpatrick, D. L., ed. (1975) *Evaluating training programs: a collection of articles from the journal of the American society for training and development*. WI: American Society for Training and Development, Inc.
- Lazarakou, E. (2024) Students' artistic creation as an alternative assessment task in a non-artistic course within higher education. *International Journal of Education & the Arts*, 25(28). <http://doi.org/10.26209/ijea25n28>
- Lazarakou, E., Tsoli, K., Dimaki-Zora, M. & Papaspiliopoulos, K. (2024, October 17-19) Inclusion in Action: A film education programme in special and mainstream schools. Description and evaluation [Paper presentation]. "Arts, Nature, Technology, Education: Harmony in Unity". Word Alliance for Arts in Education (WAAE) 10th International Conference, Athens, Greece.
- Lazarakou, E., Tsoli, K., Dimaki-Zora, M. & Papaspiliopoulos, K. (2025) Evaluating the Inclusion in Action pilot program: Inclusive education through the arts. *Journal of Literary Education* (in press).
- Mason, J. (2011) *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας* (Ν. Κυριαζή, επιμ., μτφ., 2η εκδ.). Αθήνα: Πεδίο.
- Rieser, R. (2011) Disability, human rights and inclusive education, and why inclusive education is the only educational philosophy and practice that makes sense in today's world. In G. Richards & F. Armstrong, (Eds.), *Teaching and learning in diverse and inclusive classrooms*. London, UK: Routledge, 156-169.

- Stufflebeam, D. L. (2003) The CIPP model for evaluation. In T. Kellaghan & D. L. Stufflebeam (Eds.), *International handbook of educational evaluation*. Dordrecht, Netherlands: Springer, 31-62. https://doi.org/10.1007/978-94-010-0309-4_4
- Stufflebeam, D. L. & Zhang, G. (2017) *The CIPP evaluation model: How to evaluate for improvement and accountability*. Dordrecht, Netherlands: Kluwer Nijhoff.
- Τσιπλητάρης, Α. & Μπαμπάλης, Θ. (2011) *Δέκα παραδείγματα μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας. Από τη θεωρία στην πράξη*. Αθήνα: Διάδραση.
- Τσιώλης, Γ. (2015) Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: διλήμματα, δυνατότητες, διαδικασίες. Στο Γ. Πυργιωτάκης & Χ. Θεοφιλίδης (Επιμ.), *Ερευνητική μεθοδολογία στις κοινωνικές επιστήμες και στην εκπαίδευση. Συμβολή στην επιστημολογική θεωρία και την ερευνητική πράξη*. Αθήνα: Πεδίο, 473-498.
- UNESCO (2010) *Seoul agenda. Goals for the development of arts education* [online]. Διαθέσιμο: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000190692> [5 Απριλίου 2026]
- UNESCO (2015) *Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all* [online]. Διαθέσιμο: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000233137> [5 Απριλίου 2026]
- UNESCO (2020) *Global education monitoring report 2020: Inclusion and education - All means all* [online]. Διαθέσιμο: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373718> [5 Απριλίου 2026]
- United Nations. (2015) *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development* [online]. Διαθέσιμο: <https://docs.un.org/en/A/RES/70/1> [5 Απριλίου 2026]
- Winner, E., Goldstein, T. & Vincent-Lancrin, S. (2013) *Art for art's sake? The impact of arts education*. Paris, France: OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264180789-en>
- Ζώνιου-Σιδέρη, Α., Λαμπροπούλου, Κ., Παπασταυρινίδου, Γ., Τσερμίδου, Λ. & Χριστοπούλου, Α-Α. (Επιμ.) (2020) Διαφοροποιημένη παιδαγωγική & ενταξιακή εκπαίδευση: θεωρητικές επισημάνσεις, προβληματισμοί και προοπτικές. *Διάλογοι: Θεωρία και πράξη στις επιστήμες της αγωγής και εκπαίδευσης*, 6, 61-76.